

تحلیل آثار نماز اول وقت بر زندگی فردی و اجتماعی از منظر آیات و روایات

زهرة ملكی^۱

چکیده: نماز یکی از مهم‌ترین فرائض الهی است که اهتمام به آن و خواندن آن در اول وقت، سبب بهره‌گیری از برکات نماز و عامل صعود انسان به مراتب والا است. این مقاله سعی دارد تا با استفاده از آیات قرآن و روایات، آثار فردی و اجتماعی مسأله نماز اول وقت را مورد کنکاش و تحلیل علمی قرار دهد. نماز اول وقت از جمله فرائض الهی است که دین مبین اسلام بر آن تاکید بسیار کرده و از اساسی‌ترین دستورات خداوند متعال می‌باشد. سعادت دنیا و آخرت و کلید ورود به بهشت در گرو خواندن نماز می‌باشد نماز خواندن اثرات بسیاری بر زندگی فردی و اجتماعی انسان دارد، و باعث رشد و تکامل معنویات در فرد خواهد شد. علاوه بر آن بر مادیات نیز اثر گذار خواهد بود. در جامعه ی کنونی به دلیل فاصله گرفتن از امور دینی، عدم تربیت صحیح، بی توجهی به نهادینه کردن نماز اول وقت از دوران کودکی باعث شده که این مسئله ی مهم در همه ی اقشار اعم از مذهبی و غیرمذهبی کمرنگ شود یافته‌ها حاکی از آن است که آثار معنوی نماز اول وقت از منظر روایات که شامل قرب الهی، خشنودی خداوند، دوری از وسوسه شیطان، دوری از رذایل اخلاقی و پایداری در عقاید است. آثار مادی نماز اول وقت از منظر روایات که شامل برآوردن حاجات، برکت در رزق و روزی، نظم و انضباط خواهد بود. فضیلت نماز اول وقت بیشتر از نماز در میان وقت و آخر وقت است در نتیجه برکت و پاداش بیشتری نصیب فرد نمازگزار خواهد شد.

کلمات کلیدی: اول وقت، زندگی، فردی، نماز.

^۱ سطح دو حوزه علمیه حضرت عبدالعظیم حسنی (علیه السلام). Z89.Maleki@gmail.com

نماز ذکر الله است. خداوند متعال بارها در قرآن به اهمیت نماز اشاره فرموده است. از جمله به هنگام ارسال وحی به حضرت موسی بن عمران (ع) خطاب می‌کند:

«أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي». (سوره طه، آیه ۱۴) به یاد من نماز برپای دار.

در پایان آیه خداوند تأکید دارد که هنگامی که به نماز می‌ایستیم با حال قنوت و اطاعت و خضوع به پیشگاه او حاضر شویم؛ زیرا برای برقراری رشته ارتباط با خدا و درک لقای او چاره‌ای جز حضور قلب و نهایت اطاعت‌پذیری و خضوع نیست. نکته مهم دیگر در این آیه محافظت بر نماز است که در روایات غرض از آن، محافظت در وقت فضیلت نمازها و خواندن آن‌ها در اول وقت دانسته شده است.

در اینجا به برخی از آیات قرآن کریم، که به گواه روایات تفسیری، آن‌ها را بر نماز اول وقت تطبیق داده اند، اشاره می‌گردد:

«إِذَا قُضِيَتْ الصَّلَاةُ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا» (نساء، ۱۰۳)

و چون نماز را به جای آوردید، خدا را در همه حال، ایستاده و نشسته و بر پهلو آرمیده، یاد کنید. پس چون آسوده خاطر شدید، نماز را، به طور کامل به پا دارید، زیرا نماز بر مؤمنان، در اوقات معین مقرر شده است.

شیخ طوسی به نقل از جبایی و طبری می‌آورد واژه «موقوف»، از ماده «وقت» است، و معنای آیه چنین است: مسلمانان حتی در میدان جنگ نیز، باید این وظیفه اسلامی (نماز) را اقامه کنند، چراکه نماز، اوقات معینی دارد که نمیتوان از آن تخلف کرد (طوسی، بی تا، ۳، ۳۱۳).

طبرسی در تفسیر این آیه بعد از نقل دو نظریه: یک: نماز بر مؤمنان واجب و مفروض است (نظریه ابن عباس و عطیه عوفی و سدی و مجاهد)؛ و از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) نیز چنین روایت شده است. دو: بر مؤمنان فرض است که نماز را در اوقات معین به جای آورند (نظریه ابن مسعود و قتاده)؛ در پایان مینویسد: این دو دیدگاه به هم نزدیک اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ۳، ۱۵۹).

استاد مکارم شیرازی معتقد است: معنای نماز خواندن در اوقات معین، این نیست که در سایر حالات، انسان از خدا غافل بماند، بلکه نماز دستوری انضباطی است که روح توجه به پروردگار را در انسان زنده میکند و میتواند در فواصل نمازها، خدا را به خاطر داشته باشد؛ خواه در میدان جنگ باشد و خواه در غیر میدان جنگ؛ و در پاسخ به این سؤال که «چه لزومی دارد نماز در اوقات معین خوانده شود و آیا بهتر نیست که مردم را در انجام این وظیفه آزاد گذارد؟» مینویسد: تجربه نشان داده که اگر مسائل تربیتی تحت انضباط و شرائط معین

قرار نگیرد، عده ای آن را به دست فراموشی می سپارند، و اساس آن به کلی متزلزل می گردد، از این رو، اینگونه مسائل حتما باید در اوقات معین و تحت انضباط دقیق قرار گیرد، تا هیچ کس عذر و بهانه ای برای ترک کردن آن نداشته باشد، به ویژه اگر این عبادات در وقت معین مخصوصا به صورت دسته جمعی گزارده شود، که دارای شکوه و تأثیر و عظمت خاصی است که قابل انکار نیست و در حقیقت کلاس بزرگ انسان سازی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۴، ۱۰۴ - ۱۰۶).

این تحقیق بر اساس روش کتابخانه ای و با استناد به قرآن کریم و آیات و روایات، آثار نماز اول وقت در زندگی فردی و اجتماعی را مورد بررسی قرار داده است.

پیشینه پژوهش

پیشینه این بحث به آیات قرآن و روایات پیشوایان معصوم (ع) باز می گردد و پژوهشگران اسلامی نیز با استفاده از متون اسلامی و تجربه ارزشمند عارفان واصل، این مسأله را مورد کنکاش قرار دادند و به نقش «اقامه نماز در وقت فضیلت» آن اشاره نمودند. بنابراین این تحقیق، آیاتی را که به مسأله نماز اول وقت اشاره دارند، با استفاده از روایات تفسیری و تفسیر مفسران، مورد تحلیل علمی قرار خواهد داد.

با بررسی چندین پایگاه جست و جو پایان نامه یا مقاله علمی پژوهشی (یا تخصصی) در مورد موضوع پژوهش یافت نشد، ولی بزرگان این مسأله را، در برخی از کتب روایی و اخلاقی و کتب تفسیری (روایات تفسیری)، مورد تحلیل قرار دادند. از باب نمونه مسأله نماز اول وقت، در کتاب هایی مانند «الکافی، ج ۳: ۲۷۴»، «ثواب الأعمال و عقاب الأعمال ۳۶»، «بحار الأنوار، ج ۶۸: ۲۱۶»، «مفتاح الفلاح فی عمل الیوم و اللیله: ۱۸۱»، و در «من لا یحضره الفقیه، ج ۱: ۲۱۷» آمده است.

بررسی لغوی مفاهیم پژوهش

۱- نماز

نماز واژه ای است که در متون اسلامی، با عنوان «صلاة» از آن یاد شده است.

«صلاة»، به معنای «ارکان و جزئیات معینی» است که از طرف شارع مقدس در این معنا حقیقت پیدا کرده است و همه مسلمین موظف اند که آن را در شبانه روز پنج بار به جای آورند. «نماز را از زوال خورشید تا نهایت تاریکی شب بر پا دار» (اسراء، ۷۸).

این تلقی از نماز یعنی اعمال مخصوصی که با تکبیرة الاحرام شروع و با سلام ختم می گردد، دارای ظاهر و باطنی است که در متون دینی به هر دو جهت آن اشاره شده است. تصویر ظاهری نماز، همان است که با اعمال مخصوص انجام می گیرد و حفظ آن نیز واجب است، اما روح و باطن نماز عبارت است از

اخلاص، حضور قلب، ذکر خداوند و تعظیم در مقابل او، امید و دل بستگی به ذات ربوبی، اعتماد و رکون به وجود سرمدی و محو شدن در مقابل ذات یکتایی که در مقابل عظمت و جلالت او قیام نموده است (جن ۱۴).

۲- آثار

در لغت به معنای نشان ها، نشانه ها آمده است. به طور کلی اثر عبارت است از: علامت و نشانه ای که از چیزی کسی باقی می ماند خواه بنایی باشد یا دینی یا بدعتی یا جای پای یا غیر از اینها. (قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، ج ۱ و ۲، ص ۲۲).

در اصطلاح به گفته دانشمندان علم الحدیث، مفهوم اصطلاحی اثر با مفهوم لغوی آن تفاوت چندانی ندارد؛ زیرا همانطور که اثر به معنای بقیه و بازمانده شیء است، در علم الحدیث نیز این کلمه بر بقایای اقوال و افعال منقول از پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) و سلف صالح اطلاق میشود و از این جهت با معنای لغوی آن مغایرت ندارد. (مدیر شانه چی، کاظم، علم الحدیث و درایه الحدیث، ص)

۳- نماز اول وقت

برای نماز اول وقت در رساله های مراجع تقلید هر کدام از نمازهای یومیه وقت و زمانی معین دارند که مکلف در آن زمان باید نمازش را به نیت اداء بخواند. در زمان اداء نیز وقت فضیلت که نماز در آن وقت دارای فضیلت است مانند نماز اول وقت؛ و وقت اختصاصی یعنی زمانی که مختص به همان نماز است که اگر در آن وقت خوانده نشود، نماز قضا است. (مرکز تحقیقات رایانهای قائمیه اصفهان، زندگی نامه و رساله ۱۰ مرجع، ص ۶۵)

اهمیت نماز

قرآن کریم از زبان حضرت ابراهیم خلیل (ع) دعایی را درباره نماز این گونه بیان می کند:

«رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ» (سوره ابراهیم، آیه ۴۰)

پروردگارا، مرا برپادارنده نماز قرار ده و از فرزندان من نیز [نمازگزار قرار ده]. پروردگارا، و دعای مرا اجابت نما. سزاوار است که ما نیز این دعا را در قنوت نمازهایمان، هم برای خود و هم برای فرزندانمان مرتب بخوانیم، تا افزون بر خودمان نسلمان هم برپادارنده نماز باشد.

قرآن کریم درباره حضرت اسماعیل (ع) پس از آن که او را صادق الوعد می خواند می فرماید:

«وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا» (سوره مریم، آیه ۵۵)

و خاندان خود را به نماز و زکات فرمان می‌داد، و همواره نزد پروردگارش پسندیده [رفتار] بود.

از امام علی (ع) آمده است که:

«لِكُلِّ شَيْءٍ وَجْهٌ وَ وَجْهٌ دِينِكُمُ الصَّلَاةُ» (دعائم الاسلام، ج ۱، ص ۱۳۳)

هر چیز دارای سیمایی است، و سیمای دین شما نماز است.

به عبارتی همان‌گونه که انسان به چهره‌اش شناخته می‌شود، در عالم ملکوت مؤمن را به نمازش می‌شناسند. نیز آن حضرت فرمود:

«الصَّلَاةُ حِصْنٌ مِنْ سَطَوَاتِ الشَّيْطَانِ» (تصنيف غرر الحکم و درر الکلم، ص ۱۷۵)

نماز قلعه و دژ محکمی است که نمازگزار را از حملات شیطان محفوظ می‌دارد.

هنگامی که نگران هجوم شیاطین بودیم جا دارد به نماز بایستیم و به خدا پناه ببریم. البته در روایت نیز آمده است که ذکر «لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ» شیاطین را از انسان دفع می‌کند. (الکافی، ج ۲، ص ۵۴۳). بعد از آن که احساس آرامش کردیم، با صلوات قلب خود را نورانی کنیم. امام علی (ع) می‌فرماید:

«الصَّلَاةُ تَسْتَنْزِلُ الرَّحْمَةَ» (الکافی، ج ۲، ص ۵۱۷) نماز رحمت الهی را فرود می‌آورد.

تردیدی نیست خانه‌ای که در آن نماز برپا داشته شود، نور و رحمت الهی در آن پرتو افشانی می‌کند و بر همه ابعاد زندگی سایه می‌افکند و برکات فراوانی به جای می‌گذارد. امیرالمؤمنین، حضرت علی (ع) می‌فرماید:

«الصَّلَاةُ مِيزَانٌ فَمَنْ وَقَى اسْتَوْفَى» (تصنيف غرر الحکم و درر الکلم، ص: ۱۷۵، ح ۳۳۴۳)

نماز، ترازوست، پس هر که [حق آن را] کامل دهد [حق و پاداش خود را] کامل دریافت می‌کند.

نماز میزان و معیار سنجش اعمال است. اهمیت آن تا بدانجاست که حضرت امام صادق (ع) در این باره می‌فرماید:

«أَحَبُّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ الصَّلَاةُ وَ هِيَ آخِرُ وَصَايَا الْأَنْبِيَاءِ» (تصنيف غرر الحکم و درر الکلم، ص: ۱۷۵، ح ۳۳۴۱)

محبوب‌ترین اعمال بندگان در نزد خداوند نماز است، و آن، آخرین وصیت‌های پیامبران بوده است.

پیامبر اکرم (ص) نیز در وصایای خود به ابوذر غفاری (ره) فرمود:

«يَا أَبَا ذَرٍّ، جَعَلَ اللَّهُ جَلَّ ثَنَاهُ قُرَّةَ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ، وَ حَبَّبَ إِلَيَّ الصَّلَاةَ، كَمَا حَبَّبَ إِلَيَّ الْجَائِعُ الطَّعَامَ وَ إِلَى الظَّمْآنِ الْمَاءَ، وَ إِنِ الْجَائِعَ إِذَا أَكَلَ شَبِعَ وَ إِنِ الظَّمْآنَ إِذَا شَرِبَ رَوِيَ وَ أَنَا لَا أَشْبَعُ مِنَ الصَّلَاةِ» (مکارم الأخلاق، ج ۱، ص ۴۶۱)

طهارت و نظافت و پوشیدن لباس های شایسته ، آماده کنی. به راستی اگر ما از رسیدن وقت نماز و مناجات با خدا، برای حضرت حق ، تلقی یک رئیس یا صاحب منصب دنیایی را داشتیم ، اینگونه سهل انگاریها را که اکنون در خود مشاهده میکنیم ، وجود نداشت و بهتر از این ، نماز را به پا میداشتیم و به امور شرعی قیام میکردیم «(باقی زاده ، ۱۳۸۲: ۷۹).

در ذیل به برخی از آثار «اقامه نماز»، در آموزش مدیریت نماز اشاره میگردد:

۱. نمازهای روزانه اوقات مشخصی دارند، پس باید سعی کنیم کارهایمان زمان مشخص داشته باشند.

۲. تأکید بسیاری بر نماز اول وقت شده است ، پس اگر کاری باید انجام شود در اول وقت انجام دهیم . اگر یک هفته وقت داریم تا کاری را تحویل دهیم ، انجام آن را به دقایق انتهایی موکول نکنیم.

۳. شمارش نمازهای واجبی که یک شخص بایستی در طول یکسال بجا آورد، برابر ۶۲۰۵ رکعت است ، و بجا آوردن یکباره این تعداد رکعت ، کار بسیار سختی است ؛ بنابراین انجام آن به بازه های زمانی کوتاه تر، روزانه ۱۷ رکعت تقسیم شده است و حتی در یک روز، پنج نوبت نماز داریم ، پس کارهای بزرگ ، را به بخش های کوچک تر تقسیم کرده و آن را در طول زمان به اتمام برسانیم.

۴. اقامه نماز ضرب العجل مشخص دارد؛ مثلاً در نماز صبح ، تا موقع طلوع آفتاب وقت داریم که آن را اقامه کنیم ، پس در کارهایمان ضرب العجل داشته باشیم.

۵. ما به غیر از نمازهای واجب ، نمازهای مستحب نیز داریم ، به طوری که اولویت همواره با نمازهای واجب است . کارهای ما نیز به دو دسته ضروری و غیرضروری تقسیم میشوند، پس همواره اولویت را به کارهای ضروری بدهیم.

۶. در هنگام اقامه نماز به غیر از چند موقعیت خاص ، امکان برهم زدن نماز وجود ندارد، پس سعی کنیم اگر کاری را انجام میدهیم بی هیچ وقفه ای و با تمرکز آن را به اتمام برسانیم.

۷. زمان اولین نماز در ساعات ابتدایی روز است ، این نکته میرساند کار را صبح زود شروع کنیم ، پس سحرخیز باش تا کامرا شوی.

۵- نماز اول وقت و موفقیت

نماز، درس وقت شناسی را به بهترین وجهی به انسان میآموزد و به او میفهماند که هر کاری هرچند دارای وقت زیادی باشد، بهتر است که در اولین فرصت اش عملی شود.

و اصولاً یکی از آثار اذان گفتن و سرودن این شعار اسلامی، اعلان وقت به غافل شدگان از زمان است . امام رضا(ع) میفرماید: «یکی از حکمت های اذان گفتن ، این است که اذان برای کسی که وقت

نماز را فراموش کرده یا غافل شده یادآوری میکند. هم چنین اذان ، دعوت کننده مردم به عبادت خالق هستی است تا به نیایش خداوند، شوق پیدا کنند(صدوق ، ۱۳۸۰، ۲، ۲۱۵).

نظم و وقت شناسی، یکی از عوامل مهم موفقیت و پیروزی انسان به شمار میرود، هم چنین برنامه ریزیهای شخصی و اجتماعی، بدون سنجیدن زمان و شناسایی اوقات مناسب آن ممکن نیست ، چراکه هر کاری، اگر در زمان مناسب اش انجام بگیرد، با موفقیت روبه رو خواهد شد و اگر زودتر یا دیرتر از آن انجام شود، اثر و نتیجه واقعی را نخواهد داشت (راشدی، ۱۳۸۴، ۱، ۱۱۸). از این رو، یکی از عادات زشت و ناروایی که مانع پیشرفت انسان است ، تأخیر در کار است ، تأخیر در عمل ، انسان را از رسیدن به مقصد باز میدارد و اکثراً موجب عدم اجرای آن کار میگردد. در اصول تعلیم و تربیت نیز آمده است که : هر آموزشی باید در زمان مخصوص آن داده شود و هر تربیتی باید در وقت ویژه اش عملی شود، زودتر یا دیرتر از زمان مخصوص آن یا نتیجه معکوس میدهد و یا زیانبار است ، یا کم اثر و بی اثر است.

اسلام برای رسیدن انسان ها به رشد و تعالی و برخوردار شدن آنان از پیشرفت همیشگی مادی و معنوی، اهمیت زیادی برای مسأله وقت در عبادات قائل شده است تا با رعایت آن ، تمرین وقت شناسی نموده ، تا در همه امور، اولویت ها و نظم زمانی را مراعات کنند(همان : ۱۲۲-۱۲۰). بنابراین یکی از عوامل اصلی موفقیت بزرگان ، توجه بسیار ایشان به نحوه استفاده از وقت بوده است ، چراکه وقت به اندازه یکسان در اختیار همه گذاشته شده است ، اما کسانی در زندگی موفق میشوند که به درستی آن را مدیریت نمایند. از این رو، تأکید بر اینکه نماز صبح را در وقت معین ، هنگام فجر صادق (دمیدن سپیده صبح) به نماز بایستیم و نیز اوقات نماز ظهر و عصر و مغرب و عشاء معین بوده و تأخیر و تقدم نماز از این اوقات ، موجب بطلان نماز است و اینکه فرد باید مراقب وقت باشد که نماز را در وقت فضیلت بگذارد، او را موقع شناس ، تربیت میکند که در انجام همه کارها، در اولین فرصت ممکن بدان اقدام نماید.

نتیجه‌گیری:

نماز به عنوان یکی از اعمال عبادی مهم در دین اسلام است که هر فرد مسلمان باید در شبانه‌روز حداقل هفده رکعت از آن را به جا آورد بدون نماز، دین آثار و برکات خود را نخواهد داشت. در قرآن نیز یکی از ملاک‌های هدایت و شقاوت را نماز گزار بودن شمرده شده است (مدثر: ۴۲-۴۳) و برای نمازگزاران واقعی صفات خاص و ممتازی ذکر شده است (معارج: ۱۹-۲۶)

علاوه بر نکات بالا در مورد اهمیت نماز و نماز اول وقت می‌توان موارد زیر نتیجه‌گرفت.

۱. در قرآن کریم، به اقامه نماز در اول وقت تأکید شده است، و این تأکید به خاطر نقش نماز اول وقت، در جهت فردسازی و جامعه‌پردازی است.

۲. برای درک آثار معنوی نماز، باید آن را با آداب و شرایطی که در شرع مقدس تعیین شده است به جای آورد، زیرا آن همه آثار تربیتی نماز، برای نماز با شرایط است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها «اقامه نماز در اول وقت» است.

۳. نقش اقامه نماز در اول وقت، در تمرین نظم و مدیریت زمان بی‌بدیل است.

۴. زمان سنجی از آثار اقامه نماز در اول وقت است، و این اثر تربیتی در موفقیت انسان نقش مهمی را ایفا میکند.

۵. تأخیر نماز از وقت فضیلت، بدون عذر عقلایی، از مصادیق استخفاف نماز است و سبب محرومیت انسان از شفاعت اهل بیت (ع) میشود.

- (۱) قرآن کریم . (۱۴۱۵ق .) ترجمه محمد مهدی فولادوند. تهران : دارالقرآن الکریم.
- (۲) پاینده ، ابو القاسم . ۱۳۸۲، نهج الفصاحه ، چاپ چهارم ، تهران : دنیای دانش.
- (۳) جاجرمی، ابوالحسن بن محمد کاظم . ۱۳۸۱، ینابیع الحکمه ، قم : انتشارات سرور.
- (۴) جوادى آملی، عبدالله . ۱۳۸۶، شکوفایی عقل در پرتو نهضت حسینی، قم : نشر اسراء.
- (۵) حر عاملی، محمد بن حسن . ۱۴۰۹ق ، وسائل الشیعه ، چاپ اول ، قم : آل البيت (ع) .
- (۶) خمینی، سید روح - الله ، ۱۳۸۰، شرح چهل حدیث ، چاپ ۲۳، تهران : مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره) .
- (۷) راغب اصفهانی، حسین بن محمد. ۱۴۱۲ق ، المفردات فی غریب القرآن ، تحقیق صفوان عدنان داودی، چاپ اول ، دمشق ، بیروت : دار العلم - الدار الشامیه.
- (۸) راشدی، حسن . ۱۳۸۴، نمازشناسی، جلد اول ، چاپ نهم ، تهران : ستاد اقامه نماز.
- (۹) سید بن طاووس . ۱۳۶۱، فلاح السائل و نجاح المسائل فی عمل الیوم و اللیله ، تحقیق غلامحسین مجیدی، چاپ دوم ، قم : بوستان کتاب.
- (۱۰) طباطبایی، سید محمدحسین . ۱۳۷۴، المیزان ، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، چاپ پنجم ، قم : دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.
- (۱۱) طوسی، محمد بن حسن . بی تا، التبیان فی تفسیر القرآن ، تحقیق و مقدمه شیخ آغابزرگ تهرانی و احمد قصیر عاملی، بیروت : دار احیاء التراث العربی.
- (۱۲) عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه . ۱۴۱۵ق ، تفسیر نور الثقلین ، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، چاپ چهارم ، قم : انتشارات اسماعیلیان.
- (۱۳) عیاشی، ابو نصر محمد بن مسعود بن محمد بن عیاش . ۱۳۸۰، کتاب التفسیر، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، تهران : چاپخانه علمیه.
- (۱۴) فیض کاشانی، ملا محسن . ۱۴۱۵ق ، تفسیر الصافی ، تحقیق حسین اعلمی، چاپ دوم ، تهران : انتشارات الصدر.
- (۱۵) قرشی، سید علی اکبر . ۱۳۷۱، قاموس قرآن ، چاپ ششم ، تهران : دار الکتب الإسلامیه.
- (۱۶) قمی، علی بن ابراهیم . ۱۳۶۷، تفسیر قمی، تحقیق سید طیب موسوی جزایری، چاپ چهارم ، قم : دار الکتب.
- (۱۷) قرائتی، محسن . ۱۳۸۱، صد و چهارده نکته از قرآن و حدیث ، تهران : ستاد اقامه نماز.
- (۱۸) مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۴، تفسیر نمونه ، چاپ اول ، تهران : دار الکتب الإسلامیه.

- ۱۹) محمدی ری شهری، ۱۳۷۸، محمد، میزان الحکمه، ترجمه: حمیدرضا شیخی، قم: موسسه فرهنگی دار الحدیث، چاپ اول.
- ۲۰) مطهری، مرتضی. ۱۳۷۳، گفتارهای معنوی، چاپ چهاردهم، قم: انتشارات صدرا.
- ۲۱) مطهری، مرتضی، ۱۳۷۴، طهارت روح: عبادت و نماز در آثار شهید مطهری، تهران: ستاد اقامه نماز.